KNOWLEDGE FLAME

E-ISSN: 3049-1541

INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL (KF-IMRJ)

(An International Indexed & Peer Reviewed Journal)

https://knowledgeflame.in PRGI Reg. No. MAHMUL/2024/89852

“नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी विकासात आदिवासी घटक योजनेची भूमिका: २०१४-२०२४ या कालखंडातील सामाजिक-आर्थिक विश्लेषण”

डॉ. मोहन भीमराव कांबळे
एम.ए., नेट, पीएच.डी. (एल.एल.बी.)
सहाय्यक प्राध्यापक
विभागप्रमुख अर्थशास्त्र विभाग
एम.व्ही.पी. समाजाचे के. एस.के.डब्ल्यू. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, उत्तमनगर, सिडको, नाशिक - ४२२००८
ई-मेल : mohankamble358@gmail.com,
मो. क्र. : ९८५०३३१९५७

गणेश बबनराव शिरसाठ
संशोधक विद्यार्थी
अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र
के.टी.एच.एम महाविद्यालय, नाशिक
(सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापाठ, पुणे)

१. सारांश (Abstract):

सन २०१४ ते २०२४ या दहा वर्षांच्या कालखंडात महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजावर आदिवासी घटक योजना (Tribal Component Scheme - TCS) याचा झालेला प्रभाव या संशोधनात अभ्यासण्यात आला आहे. आदिवासी समुदायांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासासाठी विशेष निधी आणि विविध विकासाभिमुख कार्यक्रमांद्वारे ही योजना राबविण्यात येते. सदर अभ्यासात निधीचे वितरण व त्याचा वापर, तसेच शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, उत्पन्न पातळी यांसारख्या महत्त्वाच्या सामाजिक-आर्थिक घटकांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. दहा वर्षांच्या तुलनात्मक अभ्यासातून योजनेतील प्रगतीबरोबरच तिच्या मर्यादा आणि अंमलबजावणीतील अडचणी स्पष्ट करण्यात आल्या आहेत. संशोधनासाठी मिश्र-पद्धतीचा (Mixed Method) अवलंब करून सांख्यिकीय माहिती, शासकीय अहवाल आणि समुदायस्तरीय नोंदींचे विश्लेषण करण्यात आले. अभ्यासातून असे आढळून येते की शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रात सकारात्मक बदल झाले आहेत; मात्र निधीचा अपुरा वापर, काही वंचित गटांपर्यंत योजनेची मर्यादित पोहोच आणि अंमलबजावणीत असलेली असमानता या समस्या अद्याप कायम आहेत. त्यामुळे निधी नियोजन अधिक प्रभावी करणे, सातत्यपूर्ण देखरेख, पारदर्शक अंमलबजावणी आणि स्थानिक समुदायाचा सक्रिय सहभाग यांची नितांत गरज असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते. महाराष्ट्रासह देशातील इतर आदिवासीबहुल भागांमध्येही अशा योजनांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी हा अभ्यास उपयुक्त ठरू शकतो.

२. कीवर्ड्स (Keywords): आदिवासी कल्याण, नंदुरबार जिल्हा (महाराष्ट्र), निधी वाटप, सामाजिक-आर्थिक विकास, आदिवासी समुदाय, सांख्यिकीय विश्लेषण, शासकीय योजना, सक्षमीकरण उपक्रम, दारिद्र्य निर्मूलन, पायाभूत सुविधा.

३. परिचय (Introduction):

महाराष्ट्रातील नंदुरबार जिल्हा हा आदिवासी लोकसंख्येच्या प्रमाणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा जिल्हा मानला जातो. शिक्षण, आरोग्यसेवा, पायाभूत सुविधा आणि रोजगाराच्या संधी या क्षेत्रांमध्ये दीर्घकाळ असलेल्या असमानतेमुळे येथील आदिवासी समाज सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या मागास राहिला आहे. दुर्गम भौगोलिक रचना आणि विखुरलेल्या वसाहतींमुळे विकास योजनांचा लाभ सर्व घटकांपर्यंत समान रीतीने पोहोचत नाही. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने आदिवासी घटक योजना (TCS) सुरू केली असून, तिचा उद्देश आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी विशेष निधी उपलब्ध करून देणे हा आहे. शिक्षण, आरोग्य, कौशल्यविकास आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासावर या योजनेत भर देण्यात आला आहे. सन २०१४ ते २०२४ या कालावधीत नंदुरबार जिल्ह्यात TCS चा आदिवासी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर झालेला परिणाम तपासण्यासाठी हा अभ्यास करण्यात आला आहे. यामध्ये निधी वाटप, निधीचा वापर, विकास निर्देशकांतील बदल तसेच योजनेतील त्रुटींचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला आहे.

४. अभ्यासाची उद्दिष्टे:

1. नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदायांच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीवर आदिवासी घटक योजनेचा प्रभाव मोजणे.
2. सन २०१४ ते २०२४ या कालावधीत निधी वाटप आणि निधी वापरातील प्रवृत्तींचे विश्लेषण करणे.
3. विविध आदिवासी गटांची ओळख करून त्यांच्या प्रगतीवर योजनेचा झालेला परिणाम तपासणे.
4. अंमलबजावणीदरम्यान येणाऱ्या अडचणींची ओळख करून योजना अधिक प्रभावी करण्यासाठी शिफारसी मांडणे.

५. परिकल्पना (Hypotheses)

1. आदिवासी घटक योजनेमुळे नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीत सकारात्मक बदल झाला आहे.
2. TCS अंतर्गत उपलब्ध करून दिलेला निधी उद्दिष्टानुसार व कार्यक्षमतेने वापरण्यात आला आहे.

६. विश्लेषणाचे प्रमुख मुद्दे : सन २०१४ ते २०२४ या कालखंडात नंदुरबार जिल्ह्यात आदिवासी घटक योजनेच्या परिणामांचा अभ्यास करण्यासाठी विविध विश्लेषणात्मक पद्धती आणि सामाजिक-आर्थिक निर्देशकांचा वापर करण्यात आला आहे. या अभ्यासातील पहिला महत्त्वाचा घटक म्हणजे निधी वितरण व वापराचे विश्लेषण. या कालावधीत निधी वाटपातील वार्षिक बदल, वापरातील चढ-उतार तसेच काही ठिकाणी आढळलेला अपुरा किंवा वळवलेला निधी यांचा सखोल अभ्यास करण्यात आला आहे. यामुळे योजनेच्या अंमलबजावणीत असलेल्या त्रुटी व सुधारणा आवश्यक असलेली क्षेत्रे स्पष्ट झाली आहेत.

दुसरा महत्त्वाचा भाग म्हणजे सामाजिक-आर्थिक निर्देशकांचे विश्लेषण. यामध्ये साक्षरता दर, शैक्षणिक प्रगती, आरोग्यसेवांची उपलब्धता, उत्पन्न व रोजगाराच्या संधी तसेच जीवनमानातील बदल यांचा समावेश आहे. TCS अंमलबजावणीपूर्व आणि नंतरच्या स्थितीची तुलना करून योजनेचा प्रत्यक्ष प्रभाव मोजण्यात आला आहे. तिसरा घटक म्हणजे नंदुरबार जिल्ह्यातील विविध आदिवासी गटांवर योजनेचा झालेला परिणाम. प्रत्येक समुदायाची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी वेगळी असल्याने, योजनेचा लाभ सर्व गटांना समान प्रमाणात मिळाला का, कोणते गट अधिक लाभार्थी ठरले आणि कोणते गट अद्याप वंचित राहिले, याचा अभ्यास करून योजनेतील असमानता अधोरेखित करण्यात आली आहे. योजनेच्या उद्दिष्टांचा विचार करता, आदिवासी घटक योजना ही नंदुरबार जिल्ह्यातील बहुविध विकास आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी राबविण्यात आलेली सर्वसमावेशक योजना आहे. आरोग्य, शिक्षण, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक संधी वाढविणे ही तिची मुख्य उद्दिष्टे आहेत. मोबाइल आरोग्य सेवा, शैक्षणिक संस्था व शिष्यवृत्ती, रस्ते व गृहसुविधा, तसेच कौशल्यविकास व उद्योजकतेस प्रोत्साहन देणारे कार्यक्रम यांद्वारे आदिवासी समाजाच्या आर्थिक स्वावलंबनाला चालना देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

सन २०१८ ते २०२४ या कालावधीत राज्य शासनाने आदिवासी कल्याणासाठी वाढीव आर्थिक तरतूद केल्याचे दिसून येते. तथापि, काही ठिकाणी निधीचा अपुरा वापर आणि प्रशासकीय अडचणी आढळून येतात. तरीही, एकूणच या योजनेमुळे आदिवासी समाजाच्या समग्र विकासाच्या दिशेने सकारात्मक वाटचाल होत असल्याचे या अभ्यासातून स्पष्ट होते.

७. नंदुरबार जिल्हा : TCS निधी वाटप, वापर व वळवण (२०१४-२०२४)

अनू. क्रं	वर्ष	एकूण वाटप (₹ कोटी)	एकूण वापर (₹ कोटी)	निधी वापराचे प्रमाण (%)	वळवलेला निधी (%)
१.	२०१४-१५	८००	६००	७५	१५
२.	२०१५-१६	८५०	६४०	७५.२९	२४.७१
३.	२०१६-१७	९००	७२०	८०	२०
४.	२०१७-१८	९५०	७९०	८३.१६	१६.८४
५.	२०१८-१९	१,२००	९५०	७९.१७	२०.८३
६.	२०१९-२०	१,५००	१,२००	८०	२०
७.	२०२०-२१	१,८००	१,४००	७७.७८	२२.२२
८.	२०२१-२२	२,०००	१,६००	८०	२०
९.	२०२२-२३	२,२००	१,९००	८६.३६	१४.६४
१०.	२०२३-२४	२,५००	२,२००	८८	१२

स्तोत्र: https://mahades.maharashtra.gov.in/

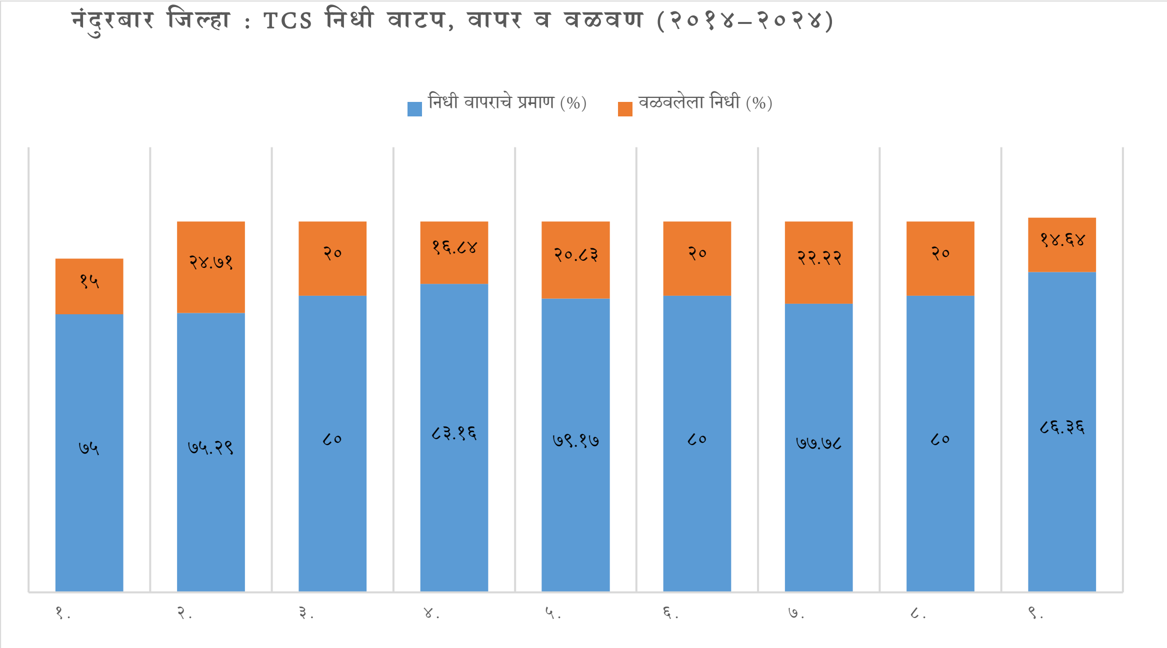

वरील स्तंभ आलेखावरून २०१४-१५ ते २०२३-२४ या दशकात नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी घटक योजनेत (TCS) निधीवाटप, उपयोजन व क्षेत्रनिहाय विकासामध्ये लक्षणीय बदल दिसून येतात. या कालावधीत एकूण निधी ₹८०० कोटींवरून ₹२,५०० कोटींपर्यंत वाढला असून, शासनाने आदिवासी क्षेत्राच्या विकासास प्राधान्य दिले असल्याचे स्पष्ट होते. निधी वापर दरही सातत्याने सुधारणार राहिला असून, प्रारंभीचा ७५-८० टक्के वापर दर २०२३-२४ मध्ये ८८ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला, ज्यामुळे अंमलबजावणी प्रणाली अधिक सुदृढ झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय, वळवलेल्या निधीचे प्रमाण दशकभरात २५ टक्क्यांवरून १२ टक्क्यांवर आले असून, आर्थिक व्यवस्थापनात पारदर्शकता व उत्तरदायित्व वाढल्याचे चिन्ह दिसते. तथापि, या प्रगतीसोबत काही तफावती कायम आहेत. शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक सेवा क्षेत्रांना मोठ्या प्रमाणात निधी दिला गेल्याने त्या क्षेत्रांत सुधारणा झाल्या तरी कृषी, उद्योग व स्थानिक उद्योजकता यांसारख्या विकासासाठी महत्त्वाच्या क्षेत्रांना तुलनेने कमी निधी उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे सर्वांगीण विकास प्रक्रियेवर मर्यादा येत आहेत. एकूणच, नंदुरबार जिल्ह्यातील TCS अंतर्गत उपलब्ध निधी व उपयोजनामध्ये सुधारणा दिसून येतात, परंतु क्षेत्रनिहाय संतुलन साधणे ही आगामी काळातील प्राथमिक गरज ठरते.

२०१५-१६ ते २०२३-२४ या कालावधीत नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी घटक योजनेसाठी (TCS) वितरित केलेल्या निधीचे वाटप, अंमलबजावणी आणि वळवलेल्या निधीचे प्रमाण एकूणतः सातत्यपूर्ण वाढ आणि व्यवस्थापनातील बदल दर्शवतात. २०१५-१६ मध्ये एकूण ₹५,९०३ कोटींचे वाटप झाले असून त्यापैकी ₹४,९९४.८७ कोटी खर्च झाले आणि ₹९०८.१३ कोटी (१५.४०%) निधी वळवला गेला. पुढच्या वर्षी २०१६-१७ मध्ये ₹४,४८७.५१ कोटींचे वाटप असून खर्च ₹४,७३१.७१ कोटी झाला आणि वळवलेला निधी शून्य राहिला, ज्यामुळे त्या वर्षी निधीचा वापर अधिक झाल्याचे दिसते. २०१७-१८ मध्ये वाटप ₹७,३९३.७९ कोटी आणि खर्च ₹६,२६४.८० कोटी असून ₹१,१२८.९९ कोटी (१५.३०%) निधी वळवला गेला. त्यानंतर २०१८-१९ मध्ये निधी वाटप

₹८,२८२.१० कोटी आणि खर्च ₹७,१९१.९० कोटी राहिला; यात ₹१,०९०.२० कोटी (१२.२५%) वळवले गेले. २०१९-२० मध्ये निधी वाटप ₹८,५३१.७९ कोटी असून त्यापैकी ₹६,८२१.५२ कोटी खर्च झाले आणि ₹१,५३०.३२ कोटी (१८%) निधी वळवला गेला, जो संपूर्ण दशकातील सर्वाधिक टक्केवारी आहे. पुढे २०२०-२१ मध्ये वाटप ₹९,४८४.९४ कोटी आणि खर्च ₹७,४०५.०१ कोटी राहिला; तर वळवलेला निधी ₹१,२५०.९० कोटी (१७.५०%) एवढा होता. २०२१-२२ मध्ये ₹९,६६६.३५ कोटींचे वाटप करण्यात आले असून ₹७,७३४.७४ कोटी अंमलबजावणीसाठी खर्च झाले व ₹१,५४६.८४ कोटी (१७.४६%) निधी वळवला गेला. अहवालाच्या अंतिम दोन वर्षांत निधी वळवण्याचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसते. २०२२-२३ मध्ये एकूण वाटप ₹१२,५६२.८९ कोटी आणि खर्च ₹१०,९७४.६३ कोटी राहिला, तर वळवलेला निधी ₹१,०७७.४३ कोटी (१०%) पर्यंत खाली आला. २०२३-२४ मध्ये निधी वाटप ₹१५,१८१.९२ कोटींपर्यंत वाढले असून खर्च ₹१३,८६५.१८ कोटी झाला आणि वळवलेला निधी ₹१,१११.५३ कोटी (८%) इतका नोंदवला गेला. या घटत्या प्रवाहामुळे अलीकडच्या वर्षांत निधी व्यवस्थापनात सुधारणा, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाची वाढ झाल्याचे सूचित होते. एकूण आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की दशकभरात निधीचे प्रमाण सातत्याने वाढले, अंमलबजावणी मजबूत झाली आणि वळवणीत लक्षणीय घट झाली, जे या योजनेच्या कार्यक्षमतेसाठी सकारात्मक संकेत आहेत.

८. नंदुरबार जिल्ह्याच्या प्रमुख निरीक्षण:

२०१४ ते २०२४ या दशकात नंदुरबार जिल्ह्यात राबविण्यात आलेल्या आदिवासी घटक योजनेच्या (TCS) निधीवाटप, उपयोजन आणि वळवलेल्या निधीच्या प्रमाणाचे विश्लेषण केले असता, एकूण निधीमध्ये सातत्यपूर्ण वाढ झाल्याचे स्पष्ट होते. २०१४-१५ मध्ये ₹८०० कोटी असलेले प्रारंभिक बजेट २०२३-२४ मध्ये ₹२,५०० कोटींपर्यंत वाढले असून, योजनेबाबत शासनाची वचनबद्धता अधिक दृढ झाली आहे. निधी उपयोजन दरही या कालावधीत उल्लेखनीयरीत्या सुधारला असून २०१४-१५ मधील ७५ टक्क्यांवरून २०२३-२४ मध्ये हा दर ८८ टक्क्यांपर्यंत पोहोचला आहे. यावरून प्रकल्प अंमलबजावणीत कार्यक्षमतेत वाढ, प्रशासकीय व्यवस्थापनातील सुधारणा आणि आर्थिक शिस्त वाढल्याचे निदर्शनास येते. निधी वळवण्याचे प्रमाणही २५ टक्क्यांवरून १२ टक्क्यांपर्यंत घसरले असून, यामुळे उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता वाढल्याचा सकारात्मक संकेत मिळतो. सामाजिक सेवा क्षेत्रांना—विशेषतः आरोग्य व शिक्षण—या काळात तुलनेने अधिक प्राधान्य देण्यात आल्याचे दिसते. नव्या आरोग्यकेंद्रांची उभारणी, मोबाईल हेल्थ युनिट्स, तसेच आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी निवासी शाळा आणि प्रशिक्षण केंद्रे उभारल्यामुळे सेवा उपलब्धतेत सुधारणा झाली आहे. पायाभूत सुविधांमध्ये—रस्ते, निवास, स्वच्छता—लक्षणीय गुंतवणूक झाली असून यामुळे आदिवासी भागातील दळणवळण आणि जीवनमान सुधारले आहे. तथापि, कृषी आणि उद्योग यांसारख्या विशिष्ट क्षेत्रांना तुलनेने कमी निधी प्राप्त झाल्यामुळे सर्वांगीण विकासास खाद्य मिळाले नाही, हेही विश्लेषणातून स्पष्ट होते. काही अतिदुर्गम आदिवासी वसाहतींमध्ये संसाधनांतील असमानता कायम असून, पायाभूत सुविधा, आरोग्यसेवा व आर्थिक संधींची उपलब्धता अजूनही मर्यादित असल्याचे निदर्शनास येते.

योजनेंतर्गत रोजगारनिर्मिती, कौशल्यविकास आणि उद्योजकता वृद्धी यावर विशेष भर देण्यात येत असल्याने आर्थिक सक्षमीकरणात काही प्रमाणात सकारात्मक बदल दिसून येतो. तसेच, समुदाय सहभागाची वाढ ही एक महत्त्वाची संकल्पना ठरली असून स्थानिक समित्यांच्या सहभागामुळे योजना अधिक वास्तवदर्शी व गरजांशी सुसंगत बनत आहेत. योजनेची अंमलबजावणी राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावरील धोरणांशी सुसंगत ठेवण्यात आली असून, शाश्वत विकास आणि दारिद्र्यनिर्मूलनाच्या व्यापक उद्दिष्टांना पूरक असे ढांचे तयार करण्यात आले आहेत. अहवालातील प्रमुख आव्हाने पाहता, प्रशासकीय प्रक्रियेमधील विलंब, निधीवाटप प्रक्रियेतील काही अडथळे, तसेच स्थानिक पातळीवरील क्षमताविकासाचा अभाव आढळून येतो. योजनेविषयी जनजागृती अपुरी असल्याने अनेक आदिवासी कुटुंबांना उपलब्ध लाभांची माहिती नसते, परिणामी काही संसाधनांचा वापर प्रभावीरीत्या होत नाही. काही विकास प्रकल्पांमुळे पर्यावरणीय दुष्परिणामही दिसून आले असून, नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित आदिवासी जीवनशैलीला बाधा पोहोचू शकते. त्यामुळे पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत निर्णय घेणे अत्यावश्यक ठरते. या सर्व निरीक्षणांचा विचार करता, TCS च्या अधिक प्रभावी अंमलबजावणीसाठी निधीवाटप प्रक्रिया सुकर करणे, पारदर्शकता मजबूत करणे, समुदाय आधारित अभिप्राय प्रणाली उभारणे, आणि दुर्लक्षित व मागासलेल्या उपसमूहांपर्यंत योजनांचा थेट विस्तार करणे गरजेचे आहे. कौशल्यविकास, उद्योजकता संवर्धन, तसेच डिजिटल सक्षमीकरणाद्वारे आदिवासी युवकांना नवीन संधी उपलब्ध करून देणे ही काळाची गरज आहे. अखेरीस, २०१४ ते २०२४ दरम्यान योजनेने आदिवासी समाजाच्या सक्षमीकरणाची भक्कम पायाभरणी केली असली तरी, उर्वरित आव्हानांवर त्वरित उपाययोजना केल्यास ही योजना अधिक न्याय्य, सर्वसमावेशक आणि परिणामकारक ठरू शकते.

९. एकत्रित निरीक्षणे (२०१४-२०२४)

२०१४ ते २०२४ या दशकात आदिवासी घटक योजना (TCS) नंदुरबार जिल्ह्यातील विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण यंत्रणा म्हणून कार्यरत राहिली. दशकाच्या प्रारंभी ₹८०० कोटी असलेले निधीवाटप २०२३-२४ मध्ये ₹२,५०० कोटींपर्यंत वाढले असून, शासनाची आदिवासी विकासाविषयीची बांधिलकी अधिक दृढ झाल्याचे स्पष्ट होते. निधी वापर दरात सातत्याने सुधारणा झाली असून, ७५ टक्क्यांवरून ८८ टक्क्यांपर्यंत झालेली वाढ हा अंमलबजावणीतील कार्यक्षमतेचा महत्त्वाचा निर्देशक आहे. आर्थिक पारदर्शकतेमध्येही सुधारणा दिसून येते, कारण वळवलेला निधी २५ टक्क्यांवरून १२ टक्क्यांपर्यंत कमी झाला. योजनेअंतर्गत महत्त्वाच्या क्षेत्रांना—विशेषतः शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधा—लक्षणीय निधी देण्यात आला. ग्रामीण रस्ते, आरोग्य सुविधा, निवास व्यवस्था आणि शैक्षणिक उपक्रमांनी आदिवासी भागातील मूलभूत गरजांमध्ये मोठी सुधारणा घडवून आणली. शिक्षण क्षेत्रात नवीन शाळा, मुलींसाठी वसतिगृहे, प्रशिक्षण केंद्रे आणि शैक्षणिक सहाय्य यामुळे साक्षरतेत वाढ झाली. आरोग्य क्षेत्रात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, मोबाईल हेल्थ युनिट्स आणि पोषण अभियानांमुळे आरोग्यसेवा अधिक सहज उपलब्ध झाली. तथापि, काही प्रदेश आणि उपगटांमध्ये विकासातील तफावत कायम आहे. दुर्गम

आदिवासी वस्त्यांना पायाभूत सुविधा, आरोग्यसेवा व आर्थिक संधी तुलनेने कमी प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे आढळले. आर्थिक सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने कौशल्यविकास कार्यक्रम, स्वयंरोजगार उपक्रम आणि उद्योजकता प्रशिक्षण राबवले असले तरी त्याचा प्रभाव सर्वसमावेशक पद्धतीने सर्व गटांपर्यंत पोहोचलेला नाही. या दशकात COVID-19 चा नकारात्मक परिणामही योजनांवर झाला; काही प्रकल्पांमध्ये विलंब, निधीचे पुनर्वाटप आणि व्यवस्थापन अडथळे निर्माण झाले. तरीही, योजनेने नवीन धोरणे—जसे की डिजिटल मॉनिटरिंग, GIS आधारित नोंदवही, आणि प्रशासनिक प्रक्रियेची ऑनलाइन रूपांतरे—स्वीकारून अंमलबजावणी अधिक सक्षम केली. आगामी काळासाठी प्राधान्याची क्षेत्रे म्हणजे निधी उपयोजनावरील नियमित ऑडिट, क्षेत्रनिहाय न्याय्य संसाधनवाटप, डिजिटल समावेशन वाढवणे, आणि युवा आदिवासींसाठी व्यापार-उद्योजकता प्रशिक्षण. तसेच समुदाय सहभागाची वाढ, स्थानिक नेतृत्व विकास आणि तळागाळातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग हेही महत्त्वाचे ठरणार आहेत. या दशकातील TCS च्या अंमलबजावणीतील प्रमुख प्रवृत्ती पुढीलप्रमाणे:

१. **सतत वाढणारे वाटप** – आदिवासी विकासाविषयी शासनाची वाढती बांधिलकी.

२. **वापर दरात सातत्याने सुधारणा** – अंमलबजावणी अधिक संगतदार.

३. **वळवण कमी होणे** – पारदर्शकता वाढल्याचे सूचक.

४. **महत्त्वाच्या क्षेत्रांवर भर** – शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा.

५. **प्रदेशनिहाय तफावत** – दुर्गम भाग अजूनही मागे.

६. **आर्थिक सक्षमीकरणावर भर** – कौशल्यविकास, उद्योजकता उपक्रम

७. **समुदाय सहभाग वाढ** – प्रकल्पांची परिणामकारकता वाढण्यास मदत.

८. **COVID-19 चा परिणाम** – काही प्रकल्प विलंबित.

९. **नवीन धोरण संरचना** – डिजिटल मॉनिटरिंग, योजनांचे पुनर्रचना.

१०. **आगामी गरजा** – सक्षम निरीक्षण यंत्रणा, डिजिटल समावेशन.

११. आढळलेल्या कमतरता (Disadvantages)

TCS अंतर्गत उल्लेखनीय प्रगती झाली असली तरी काही महत्त्वपूर्ण कमतरता अद्याप आढळतात. प्रकल्प अंमलबजावणीत विलंब, प्रशासकीय प्रक्रियेतील गुंतागुंत आणि स्थानिक पातळीवरील यंत्रणांचे अपुरे समन्वयन यामुळे सेवा वेळेत उपलब्ध होत नाहीत. अनेक आदिवासी कुटुंबांना योजनेची माहिती नसल्याने उपलब्ध लाभांचा पुरेपूर वापर होत नाही. काही उपगटांमध्ये संसाधनांचे असमान वाटप दिसून येते, विशेषतः दुर्गम भागांत आरोग्य व शिक्षण सुविधा कमी उपलब्ध आहेत. शासकीय योजनांवर वाढलेली अवलंबित्व वृत्ती स्थानिक उद्योजकता आणि स्वयंसक्षमता कमी करू शकते. आरोग्य व शिक्षण क्षेत्रातील सुविधांची गुणवत्ता अजूनही अपेक्षित पातळीपर्यंत पोहोचलेली नाही; प्रशिक्षित कर्मचारी, साहित्य व पायाभूत सुविधा यांचा तुटवडा जाणवतो. कौशल्यविकास कार्यक्रम असूनही सर्वांगीण प्रशिक्षणाची कमतरता आहे, ज्यामुळे युवा आदिवासी रोजगारक्षम होण्यात मर्यादा निर्माण होतात. काही विकासप्रकल्पांमुळे पर्यावरणीय

हानीही झाली असून, याचा थेट परिणाम जंगलाधारित जीवनशैलीवर होतो. या कमतरतांवर तातडीने उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

१. **अंमलबजावणीतील विलंब** आणि अप्रभावी यंत्रणा
२. **योजनेबद्दल कमी जागरूकता**
३. **गटांमध्ये असमान संसाधनवाटप**
४. **शासकीय योजनांवर अवलंबित्व वाढ**
५. **सेवांचा दर्जा कमी**, प्रशिक्षित कर्मचारी कमी
६. **कौशल्यविकासाची अपुरी साधने**
७. **पर्यावरणीय परिणाम**, संसाधनांचे नुकसान

११. सुधारणा शिफारसी:

आदिवासी घटक योजना (TCS) अधिक प्रभावी, परिणामकारक आणि सर्वसमावेशक ठरवण्यासाठी काही महत्त्वपूर्ण सुधारणा राबविणे अत्यावश्यक आहे. सर्वप्रथम, निधी वाटप व उपयोजनाची प्रक्रिया अधिक पारदर्शक, सुटसुटीत आणि जबाबदारीप्रधान करणे गरजेचे आहे. निधीचा गैरवापर किंवा वळवण रोखण्यासाठी नियमित आर्थिक ऑडिट, तृतीय-पक्ष मूल्यमापन (Third-party evaluation) आणि डिजिटल लेखा प्रणालीची अंमलबजावणी करावी. समुदायांचा सक्रिय सहभाग वाढविण्यासाठी ग्रामसभा आधारित नियोजन, स्थानिक विकास समित्यांचे सक्षमीकरण आणि तक्रार निवारण व अभिप्राय यंत्रणा बळकट करणे आवश्यक आहे. विशेषतः दुर्गम, डोंगराळ आणि अत्यंत वंचित आदिवासी उपगटांसाठी स्वतंत्र विकास पॅकेज, स्थानिक गरजांशी सुसंगत आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या अनुकूल कार्यक्रम राबवावेत. आरोग्य व शिक्षण क्षेत्रात गुणवत्तापूर्ण सेवा उपलब्ध होण्यासाठी प्रशिक्षित मनुष्यबळाची कमतरता दूर करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. यासाठी विशेष भरती मोहिमा, स्थानिक युवकांसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम, प्रोत्साहनात्मक सुविधा आणि सेवा-सुविधांची सुधारणा करावी. तसेच, डिजिटल मॉनिटरिंग आणि GIS आधारित ट्रॅकिंग प्रणालीच्या सहाय्याने प्रकल्पांच्या प्रगतीवर थेट व सातत्यपूर्ण देखरेख ठेवता येईल. आर्थिक सक्षमीकरणासाठी स्थानिक उद्योगांना चालना देणे, कृषी व वन-आधारित उपक्रम, लघुउद्योग, स्वयंरोजगार योजना आणि उद्योजकता विकास कार्यक्रम राबविणे उपयुक्त ठरेल. यासोबतच पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत विकास पद्धती स्वीकारून नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण करणे ही दीर्घकालीन विकासासाठी आवश्यक बाब आहे. या सर्व सुधारणा प्रभावीपणे राबविल्यास TCS योजनेचा प्रभाव अधिक व्यापक, न्याय्य आणि दीर्घकालीन स्वरूपाचा ठरेल.

प्रमुख शिफारसी:

१. निधी वाटप प्रक्रिया अधिक पारदर्शक करणे
२. वळवलेल्या निधीवर कठोर नियंत्रण
३. समुदायांचा सक्रीय सहभाग वाढवणे
४. दुर्गम भागांसाठी विशेष विकास उपक्रम
५. प्रशिक्षित मनुष्यबळाची संख्या वाढवणे

६. डिजिटल प्रणालीद्वारे नियमित मॉनिटरिंग
७. स्थानिक उद्योग, शेती व उद्योजकतेस प्रोत्साहन
८. पर्यावरणपूरक व शाश्वत विकास धोरणांचा अवलंब
१२. निष्कर्ष (Conclusion)

सन २०१४ ते २०२४ या कालावधीत आदिवासी घटक योजना (TCS) ने नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात महत्त्वपूर्ण आणि सकारात्मक बदल घडवून आणले आहेत. शिक्षण, आरोग्यसेवा, पायाभूत सुविधा, रोजगाराच्या संधी आणि कौशल्यविकास या क्षेत्रांत लक्षणीय प्रगती झाल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट होते. या योजनेमुळे आदिवासी समाजाच्या सामाजिक समावेशनास आणि आर्थिक सक्षमीकरणास चालना मिळाली आहे. तथापि, निधी वळवण, संसाधनांचे असमान वितरण, काही ठिकाणी सेवांचा कमी दर्जा आणि योजनांविषयी मर्यादित जनजागृती यांसारख्या अडचणी अजूनही योजनेच्या पूर्ण क्षमतेच्या अंमलबजावणीत अडथळा ठरतात. त्यामुळे TCS अधिक प्रभावी करण्यासाठी सर्वसमावेशक विकास दृष्टिकोन, नियमित लेखापरीक्षण, स्थानिक समुदायांचा सक्रीय सहभाग, सेवा गुणवत्तेत सुधारणा आणि तरुणांसाठी कौशल्य व उद्योजकता विकास उपक्रम राबविणे आवश्यक आहे. एकूणच, TCS ने आदिवासी विकासासाठी भक्कम पाया घातला आहे. पुढील दशकात योग्य नियोजन, न्याय्य संसाधनवाटप आणि शाश्वत विकास धोरणांचा अवलंब केल्यास नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समुदाय सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या अधिक सशक्त होऊ शकतील.

१३. सारांश:

सन २०१४ ते २०२४ या दशकात नंदुरबार जिल्ह्यात राबविण्यात आलेल्या आदिवासी घटक योजनेने (TCS) शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक सक्षमीकरण या प्रमुख क्षेत्रांत सकारात्मक आणि मोजण्याजोगे बदल घडवून आणले आहेत. या कालावधीत निधी वाटपात लक्षणीय वाढ, उपयोजन दरातील सुधारणा आणि निधी वळवणीत झालेली घट ही शासनाच्या वाढलेल्या वचनबद्धतेचे आणि व्यवस्थापनातील सुधारणांचे द्योतक ठरतात.आरोग्य व शिक्षण सुविधा विस्तार, कौशल्यविकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी, तसेच रस्ते, निवास आणि स्वच्छता यांसारख्या पायाभूत सुविधांमुळे आदिवासी समाजाच्या जीवनमानात लक्षणीय उन्नती झाली आहे. तथापि, दुर्गम भागांतील सेवांची मर्यादित उपलब्धता, अंमलबजावणीत होणारे विलंब, संसाधनांचे असमान वितरण आणि सेवांच्या गुणवत्तेतील तफावत यामुळे योजनेची गती काही प्रमाणात मंदावते. तसेच, योजनांविषयी अपुरी माहिती असल्याने काही लाभार्थी अद्याप वंचित राहतात. भविष्यात समुदाय सहभाग वाढविणे, डिजिटल मॉनिटरिंग प्रणाली प्रभावी करणे, प्रशिक्षित मनुष्यबळ उपलब्ध करून देणे आणि स्थानिक उद्योग, शेती व उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे या उपाययोजनांद्वारे TCS अधिक सक्षम स्वरूपात राबविता येईल. एकूणच, आदिवासी घटक योजनेने नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाच्या विकासाचा

मजबूत पाया घातला असून, योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेपांद्वारे त्यांचा सर्वांगीण व शाश्वत विकास साध्य करणे शक्य आहे.

१४. संदर्भ (References):

१. भारत सरकार, आदिवासी व्यवहार मंत्रालय. आदिवासी घटक योजना (Tribal Component Scheme) मार्गदर्शक तत्त्वे. नवी दिल्ली.

२. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग. आदिवासी घटक योजना - वार्षिक अहवाल. मुंबई.

३. महाराष्ट्र शासन. आर्थिक सर्वेक्षण, महाराष्ट्र राज्य (विविध वर्षे). अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई.

४. जनगणना भारत. जनगणना अहवाल 2011. भारत सरकार, नवी दिल्ली.

५. नंदुरबार जिल्हा प्रशासन. जिल्हा सामाजिक-आर्थिक आढावा अहवाल. नंदुरबार.

६. योजना आयोग / नीति आयोग. आदिवासी विकास व सामाजिक समावेशन विषयक अहवाल. भारत सरकार.

७. भारत सरकार. राष्ट्रीय आदिवासी धोरण व कल्याण कार्यक्रम. नवी दिल्ली.

८. Deshpande, R. & Shah, A. (2010). Tribal Development in India: Issues and Challenges. Oxford University Press, New Delhi.

९. Xaxa, V. (2014). State, Society and Tribes: Issues in Tribal India. Pearson Education, New Delhi.

१०. Thorat, S. & Newman, K. (2010). Blocked by Caste: Economic Discrimination in Modern India. Oxford University Press.

११. United Nations Development Programme (UNDP). Human Development Report. UNDP, New York.

१२. World Bank. Social Inclusion and Tribal Development Reports. World Bank Publications.

१३. Tribal Development Department, Government of Maharashtra. (2014-2024). *Tribal Sub-Plan / Tribal Component Scheme Annual Reports.* मुंबई: आदिवासी विकास विभाग.

१४. District Planning Office, Nandurbar. (2015-2024). *Annual District Budget and Expenditure Records.* नंदुरबार जिल्हा परिषद.

१५. Integrated Tribal Development Project (ITDP), Nandurbar. (2014-2024). *Project Implementation and Monitoring Reports.*

१६. Government of India. Ministry of Tribal Affairs. (2014-2024). Statistical Profile of Scheduled Tribes in India. नवी दिल्ली: भारत सरकार.

१७. Economic Survey of Maharashtra. (2015-2024). State Socio-Economic Reports. मुंबई: अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय.
१८. Census of India 2011 & Updated Tribal Demography Reports. भारत सरकार, जनगणना विभाग.
१९. Planning Commission / NITI Aayog. (2014-2024). Evaluation Studies on Tribal Devel*opment Schemes.*
२०. Maharashtra Remote Sensing Application Centre (MRSAC). (2020-2024). *GIS-based Mapping Reports on Tribal Regions.* नागपूर.
२१. National Health Mission (NHM), Maharashtra. (2015-2024). *Health Indicators and Programme Performance Reports for Tribal Blocks.*
२२. Academic Research Articles (2014-2024). आदिवासी विकास, सामाजिक न्याय, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि सार्वजनिक धोरणांवरील संशोधन पेपर्स (UGC-CARE/Peer Reviewed Journals).
२३. District Human Development Report: Nandurbar. (Planning Department, Government of Maharashtra).
२४. Right to Information (RTI) Responses (2018-2024). नंदुरबार जिल्ह्यातील TSP/TCS निधी वाटप व खर्च नोंदी. Directorate of Economics and Statistics, Maharashtra. (2014-2024). *Statistical Abstracts on Tribal Development.*
२५. Socio Economic Caste Census (SECC). (2014-2024). *Data on Tribal Population and Welfare Schemes.*
२६. https://www.maharashtra.gov.in/
२७. http://www.msppb.org/
२८. https://www.mospi.gov.in/
२९. https://secc.gov.in/
३०. https://mahades.maharashtra.gov.in/home.do?lang=en
३१. https://mahades.maharashtra.gov.in/files/publication/dsa/2022-23/DSA%202023%20Nandurbar_008.pdf
३२. https://nandurbar.gov.in/planning/